

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 17 (2022)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.17.16

Marek Ruszkowski

ORCID 0000-0001-9305-6043

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce, Polska

Liczba trzy w kulturze i języku

Słowa kluczowe: liczba *trzy*, trychotomia, kultura, język

Keywords: number *three*, trichotomy, culture, language

Wstęp

Już w najstarszych kulturach liczby nie służyły wyłącznie do liczenia i inwentaryzacji.

Za pomocą liczb człowiek oswajał świat, odróżniał siebie od grupy, czyli jedność od wielości, uświadamiał sobie dualizm kondycji ludzkiej wpisanej w podstawową opozycję życie – śmierć, rozpoznawał trzy etapy życia, cztery strony świata. Poznanie wartości liczb wiodło do zrozumienia wewnętrznej złożoności rzeczywistości oraz zachodzących między poszczególnymi składnikami relacji (Wójtowicz 2012: 112).

Liczby od dawna (być może od zawsze) miały odniesienia kulturowe (por. Ifrah 1990; Lurker 1994; Zieniukowa 1994). Trudno scharakteryzować wszystkie obszary kulturowe i językowe, w których liczba *trzy* odgrywa bardzo ważną rolę i pełni wiele funkcji. Z konieczności ograniczmy się do wybranych: religie, kultura ludowa, sport (obszary kulturowe) oraz wyliczanki, frazeologia (obszary językowe).

Liczba trzy w kulturze

Religie

Tadeusz Szczerbowski (1998: 60–61) podkreśla olbrzymią wagę liczby *trzy* w tradycji chrześcijańskiej. Wymieńmy tylko wybrane przykłady: Trójca Święta, trzy kuszenia Jezusa Chrystusa (Szatan chciał, żeby Jezus zamienił kamienie w bochenki chleba, skoczył z dachu świątyni, pokłonił się przed nim), zmartwychwstanie po trzech dniach, trzy sfery życia pozagrobowego (niebo, czyściec, piekło). Ta ostatnia triada występuje tylko w teologii Kościoła rzymskokatolickiego, ponieważ pojęcie *czyściec* zostało odrzucone przez Kościoły protestanckie i Kościół prawosławny, gdyż nie występuje w Biblii. Jak zauważa Władysław Kopaliński, „trzykrotność jest typowa dla działań biblijnych”, np.

Trzej aniołowie pojawiają się w domu Abrahama (Księga Rodzaju 18, 1-15);
Trzy zwierzęta ofiarne (Księga Rodzaju 15, 9);
„Błogosławiłeś trzykroć nieprzyjaciołom” mówi Balak do Balaama (Księga Liczb 24, 10);
„Trzykroć mnie okłamałeś” mówi Dalila do Samsona (Księga Sędziów 16, 15);
„Trzykroć się mnie zaprzecz” mówi Jezus do Piotra (Ewangelia wg św. Mateusza 26, 24);
„Trzykroć prosiłem Pana, aby mnie odstąpił” pisze św. Paweł do Koryntian (2. List 12, 8);
Prorok Eliasz „wyciągnął się trzy razy nad dzieckiem” i ożyło (1. Księga Królewska 17, 21-22);
Gdy Dawid grzeszy przez zarządzenie spisu ludności, prorok Gad przedstawia mu trzy kary do wyboru: „Obierz, co chcesz: albo głód przez trzy lata, albo przez trzy miesiące uciekać przed wrogami, albo przez trzy dni zaraza” (1. Księga Kronik 21, 11-12).

(Kopaliński 1990: 434)

Dorothea Forstner, analizując świat symboliki chrześcijańskiej, pisze: „Jeżeli jakakolwiek liczba może sobie rościć prawo do świętości i znaczenia symbolicznego, to bez wątplenia jest nią trójka” (Forstner 1990: 43). Warto w tym miejscu przytoczyć znane rosyjskie powiedzenie *Bog lubit trojcu*.

Jednak trychotomia jest charakterystyczna dla wielu religii, również niechrześcijańskich. Na przykład w hinduizmie występują trzy boskie postacie (Trimutri ‘trójca’: Brahma, Wisznu, Sziwa) oraz trzy rodzaje karma: sancita-karma (karma oczekująca owoców), prarabdha-karma (karma, która owocuje w aktualnym wcieleniu), wartamana-karma (karma, która zaowocuje w przyszłym wcieleniu).

Podstawowe wierzenia islamu również sprowadzają się do liczby *trzy*: 1. Allah, czyli Bóg jest jeden, 2. objawicielska moc prorocstwa, 3. powstanie zmarłych w Dzień Sądu.

Z kolei w buddyzmie wyróżnia się trzy cechy egzystencji: dukha ‘cierpienie’, anitja ‘nie trwałość’, anatman ‘nieistotność’, a także trzy rodzaje cierpienia (wewnętrzpsychiczne, zewnętrzne, nadprzyrodzone) oraz trzy schronienia buddyzmu: Budda, Dharma ‘nauka’, Sangha ‘duchowa wspólnota’. Poza tym mówi się o trzech ciałach Buddy: dharmakaja ‘ciało dharmy’, nirmanakaja ‘ciało transformacji’, sambhogakaja ‘ciało połączenia’.

Triady bóstw występowały i występują w wielu religiach, np. trzej bogowie w religii Majów, których imiona nie są znane (umownie określa się ich jako Bóg Jeden, Bóg Dwa, Bóg Trzy); Ozyrys, Izyda, Horus w religii starożytnego Egiptu czy Ea, Marduk, Gibil w religii babilońskiej.

Dżinizm (system filozoficzny i religijny, który powstał około VI wieku p.n.e. w Indiach) podkreśla wagę trzech klejnotów, którymi są: właściwe widzenie, właściwe zachowanie, właściwa wiedza. Tybetańczycy wyróżniają trzy fazy życia pozagrobowego. Przykłady można mnożyć.

Andrzej Niwiński w monografii poświęconej religiom starożytnego Egiptu podkreśla, że „triady były najbardziej rozpowszechnioną próbą rozwiązania problemu mnogości i jedności bóstw, ale ich struktura i funkcja była różna w poszczególnych przypadkach” (Niwiński 1993: 165).

Kultura ludowa

Magdalena Wójtowicz zauważa, że „liczba trzy jest najczęściej eksponowaną liczbą w polskiej kulturze ludowej, na co wskazuje częstotliwość, z jaką pojawia się w zwyczajach, wierzeniach i magii”. Na przykład Oskar Kolberg, opisując wesele przemyskie, wielokrotnie wskazywał na jej użycie: o północy, w noc przed ślubem, matka panny młodej wyjmuje koszulę przeznaczoną dla pana młodego i trzy chusty płócienne, dar ten zostaje złożony w kwadrat, po czym zanoszą go trzej posłańcy do pana młodego. Matka panny młodej, przywitawszy młodych, obchodzi weselników trzy razy dookoła, następnie pan młody po otrzymaniu chlebów, wchodzi do izby i obraca się trzy razy. Charakterystycznym zwyczajem, szczególnie dla wschodnich terenów Polski, jest wypiek korowaja, który jest przystrojony trzema gałązkami wierzby, każda ma trzy odnogi, w które wczepione są jabłka (dziewięć sztuk). „Ostatni przykład wskazuje na liczbę dziewięć, która funkcjonuje jako skumulowana trójka. Magiczne właściwości dziewiątki wynikają z mnożenia, trzy po trzy stanowi zwiększenie, gradację mocy” (Wójtowicz 2013: 367). Liczba *dziewięć* ma tak duże znaczenie, ponieważ jest trzykrotnością liczby *trzy*. Tak więc to, co odnosi się do trójki, „może być zintensyfikowane przez tę prostą multiplikację” (Kowalski 2007: 284).

Trzykrotne repetycje występują także w trakcie obrzędów pogrzebowych. Jedna z informaterek z terenów nadbużańskich stwierdziła, że powszechnym zwyczajem zarówno u katolików, jak i u prawosławnych jest trzykrotne stukanie o próg w czasie wynoszenia trumny z domu. Jest to symboliczny gest pożegnania się zmarłego z całym domem, którego ekwiwalentem jest próg. Trójka, jako liczba święta i mediacyjna, jest w takim momencie odpowiednia, gdyż nadaje czynności charakter mistyczny, ponadto utożsamiana ze zmianą pieczętuje ostatnie pożegnanie, nie zatrzymując duszy (Wójtowicz 2013: 368).

Trzykrotne powtarzanie tych samych formuł słownych, gestów i rytuałów jest również bardzo częstym sposobem zdejmowania uroków (Marczewska 2012: 226–235).

Liczba *trzy* odgrywała (a być może w niektórych regionach odgrywa do dzisiaj) ogromną rolę w medycynie ludowej. Jak zauważa Marzena Marzewska,

formuły magiczne związane z odwracaniem choroby i wszelkich nieszczęść są ekwiwalentem działania, a ich celem jest zmiana w otaczającej rzeczywistości, zmiana statusu chorego, ochrona osób i przestrzeni, a więc po prostu zmuszenie choroby do odejścia [...] (Marczewska 2012: 277).

Słowne formuły magiczne należało powtarzać trzy razy, co znacznie zwiększało ich moc sprawczą: „*Musisz to powiedzieć trzykrotnie* – było od dawien dawna zasadą magii” (van der Leeuw 1997: 358, cyt. za: Marzewska 2012: 289).

Sport

Układ trójdzielny odgrywa też istotną rolę w sporcie. Znajduje to odzwierciedlenie w nazwach niektórych dyscyplin, np. *trójbój*, *trójskok*, *koszykówka 3 na 3*. W pewnych dyscyplinach mecz dzieli się na tercje, w innych gra się do trzech

wygranych setów (m. in. siatkówka, tenis ziemny, tenis stołowy). Są konkurencje, w których zawodniczki i zawodnicy mają trzy próby na pokonanie określonej wysokości (skok wzwyż, skok o tyczce). Najważniejszy wydaje się jednak fakt przyznawania trzech medali na imprezach sportowych różnej rangi. Próby wprowadzenia systemu polegającego na wręczaniu czterech medali nie powiodły się. Na przykład na mistrzostwach świata w piłce nożnej od roku 1974 przyznawano cztery medale (złoty za pierwsze miejsce, połączony za drugie, srebrny za trzecie i brązowy za czwarte). Jednak ten system się nie sprawdził, więc po trzech mistrzostwach (1974, 1978, 1982) powrócono w 1986 roku do wręczania trzech medali.

Liczba trzy w języku

Dziecięce wierszyki i wyliczanki

Różnego typu triady pojawiają się często w dziecięcych wierszykach, zabawach i wyliczankach, np.:

*Raz dwa trzy,
wychodź ty.
Raz dwa trzy,
nasza pani patrzy.
Raz dwa trzy,
gonisz (albo: kryjesz) ty.
Raz dwa trzy,
kot miauczy.
Raz dwa trzy, Afryka,
mama bije Kazika.*
(Pisarkowa 1988: 101–102)

*Ene due rabe,
bocian połknął żabę.
Misia, Kasia, konfacela
Misia A, Misia Be,
Misia, Kasia, konface.
Pan Sobieski miał trzy pieski,
Czerwony, zielony, niebieski.
Raz, dwa, trzy,
Po te pieski idziesz ty.*
(<https://mamatoja.pl/wyliczanki-dla-dzieci-malych-i-duzych>)

Zwraca uwagę fakt, że liczebnik główny *jeden* (*jeden, dwa, trzy*) został zastąpiony formą *raz*. Jako krótsza, jednosylabowa znacznie lepiej nadaje się ze względów eufonicznych i artykulacyjnych do rozpoczynania triady *raz, dwa, trzy*, która często bywa skandowana.

Frazeologizmy, przysłowia, maksymy

Ogromna rola liczby *trzy* w kulturze nie może nie pozostawić śladu w języku, przede wszystkim w postaci utrwalonych połączeń, takich jak maksymy, powiedzenia, frazeologizmy, zarówno łacińskie, jak i polskie:

Tres faciunt collegium 'trzej stanowią kolegium' (formuła prawa rzymskiego, która mówi o tym, że co najmniej trzy osoby tworzą zespół władny podjąć jakąś decyzję);

Tres faciunt capitulum (trzy osoby tworzą kapitułę – znaczenie podobne do poprzedniego);

Ternarius numerus perfectissimus 'trzy to liczba doskonała';

Omne trinum perfectum 'wszystko, co składa się z trzech, jest doskonałe';

Tria iuncta in uno 'trzy w jedności'

(Jędraszko 1980; Melech 1999);

Gdzie trzech, czterech siedzie, bez grzechu śmiertelnego pewnie tam nie będzie (Krzyżanowski red. 1972, t. 3: 543);

Do trzech zliczyć nie umie;

Pleść trzy po trzy;

Wtrącać (wtrącić, wsadzać, wtykać, wścibiać) swoje trzy grosze

(Bąba, Liberek 2002: 854);

Pracować za trzech;

Jeść za trzech;

Do trzech razy sztuka;

Zamknąć na trzy spusty;

Trzy ćwierci do śmierci.

We współczesnej polszczyźnie związek *zamknąć na trzy spusty* ustabilizował się w formie *zamknąć coś na cztery//wszystkie spusty*.

Dawniej funkcjonowały także sformułowania *człowiek trzech drewn* 'szubienicznik' (szubienica składa się z dwóch prostopadłych drewn i jednego, które wzmacnia je ukośnie) oraz *człowiek trzech liter* 'złodziej' (po łacinie *fur*).

Przysłów zawierających trzy elementy jest bardzo dużo, wymienimy tylko niektóre, choć w większości już zapomniane:

Od trzech rzeczy niech Bóg nas broni: od pustej sakiewki, złego sąsiada i żony sekutnicy.

Trzech rodzajów ludzi należy się wystrzegać: piniacza, pochlebcy i pyszałka.

Trzy zawody przetrwają do końca świata: piekarza, piwowara i balwierza.

Trzem osobom nie należy wierzyć: kobiecie, gdy płacze, kupcowi, gdy przysięga, i pijakowi, gdy się modli.

Trzy najpiękniejsze rzeczy na świecie to: statek z rozwiniętymi żaglami, rycerz w pełnej zbroi i korpulentna niewiasta.

Trzy osoby to za wiele na dochowanie sekretu i za mało na zabawę.

Trzy rzeczy kosztują drogo: miłość do psów, pieszczoty kochanki i najazd nieprzyjaciela.

Trzy rzeczy należy czynić szybko: uciekać przed zarazą, wycofywać się z kłótni i łapać muchy.

Trzech rzeczy nie da się poskromić: głupców, kobiet i słonych fal oceanu.

Istnieją trzy rzeczy, które dają się poznać tylko w trzech sytuacjach: odwaga tylko na wojnie, mądrość tylko w gniewie, przyjaźń tylko w potrzebie.

(Kopaliński 1987: 1208–1209)

Wymienione przykłady warto uzupełnić o współczesny materiał frazeologiczny zawarty w *Wielkim słowniku języka polskiego PAN*: *na trzy fronty, w trzech słowach, w trzech zdaniach, w trzy dupy, ktoś ma trzy światy z kimś, Gdzie dwóch Polaków, tam*

trzy poglądy//zdania, Ryba i gość po trzech dniach śmierdzą (Żmigrodzki red. online: <https://wsjp.pl>).

Trychotomiczny układ ma również wiele haseł i sloganów. Mimo że nie zawierają one omawianego liczebnika, stanowią „trójczłonowy szereg enumeracyjny” (Zimny 2000: 216), np.:

Liberté, Égalité, Fraternité (hasło z okresu rewolucji francuskiej);

Prawośćawije, samodierżawije, narodnost (hasło z czasów carskich, 1832 r.);

Ein Volk, ein Reich, ein Führer (hasło faszystowskie);

Travail, Famille, Patrie (hasło państwa francuskiego z okresu rządu Vichy)

(Szczerbowski 1998: 62);

Bóg, Honor, Ojczyzna.

Liczba *trzy* odgrywa istotną rolę w wielu innych wytworach ludzkiej działalności, które trudno opisać w pełni. Poprzestańmy na czterech: 1. literatura (np. *Trzej muszkieterowie* w tytule powieści Aleksandra Dumasa (ojca), *trzy córki króla Leara* w dramacie Williama Szekspira, *trzy wiedźmy* w *Makbecie*, *Opera za trzy grosze* Bertolta Brechta, *Trzy siostry* Antoniego Czechowa, *Trzy po trzy* Aleksandra Fredry, *trzy zagadki królowny Piruzy* z *Przygód Sindbada Żeglarsza* Bolesława Leśmiana); 2. film (por. tytuły polskich filmów fabularnych XX wieku (Słodowski red. 2001: 844–854): *Trzecia część nocy*, *Trzy dni bez wyroku*, *Trzy kobiety*, *Trzy kolory: biały*, *Trzy kolory: czerwony*, *Trzy kolory: niebieski*, *Trzy kroki od miłości*, *Trzy kroki po ziemi*, *Trzy młyny*, *Trzy opowieści*, *Trzy serca*, *Trzy starty*, *Trzy stopy nad ziemią* – w sumie 13 filmów; w kinie światowym filmów z elementem *trzy* w tytule jest 292 – por. <https://www.filmweb.pl/films/search?q=trzy>); 3. mitologia (np. w mitologii greckiej: *trzej sędziowie świata podziemnego*, *trzy Mojry*, *trzy Gracje*; w mitologii nordyckiej *trzy norny* – *wieszczki*, *tkaczki ludzkiego losu* – *Urd*, *Werdandi*, *Skuld*); 4. sfera seksu (u ludów afrykańskich *trójka* to symbol męskości – *penis* i *dwa jądra*; w kulturze Zachodu to emblemat erotycznego konfliktu – *trójkąt małżeński* (Tresidder 2001: 227).

Wnioski

Magdalena Wójtowicz podkreśla, że

trójka wiąże się ze sferą sakralną, jest sumą nieparzystej jedyńki i parzystej dwójki, znosi więc sprzeczności i w kulturze wielu ludów jest uznawana za szczególnie wybraną, stanowi symbol zasady obejmującej wszystko. [...] W pierwotnej konceptualizacji świata *trójka* była liczbą komplementarnej rodziny, spełnienia męczyzny i kobiety w dziecku. Stała się podstawowym paradygmatem rozumowania oraz podłożem systemów porządkujących: w świecie fizycznym obserwujemy takie triady, jak woda, ziemia i ogień; rośliny, zwierzęta i ptaki; uniwersum dzieli się na Niebo, Ziemię i Podziemia. Podział na trzy klasy był przeważający w chwili powstawania struktur społecznych. *Trójka* reprezentuje naturę (narodziny, wzrost, rozkład); czas (przeszłość, teraźniejszość, przyszłość); światy (niebiański, ziemski, piekielny); życie fizyczne, umysłowe i duchowe; myśl, działanie i uczucie; młodość, dojrzałość, starość. [...] W kulturze tradycyjnej *trójka* pojawia się w sytuacjach, w których potrójenie przedmiotu, gestu czy

słowa ma reaktualizować rzeczywistość mityczną. Związana jest także z trójfazowymi obrzędami przejścia (Wójtowicz 2012: 113).

Tak więc „trzy jest liczbą szczęśliwą, mitologiczną, mistyczną, doskonałą, podstawową we wszelkich dziedzinach życia, w folklorze, w bajce, w literaturze, w grach i zabawach, zaklęciach, próbach, aforyzmach, życzeniach; jest to liczba święta, najświętsza z liczb od głębokiej starożytności” (Kopaliński 1990: 434).

Przedstawione rozważania pokazują, jak wielką rolę odgrywa liczba *trzy* i związana z nią trychotomia w kulturach i językach świata. Nie dają jednak pełnej odpowiedzi na pytanie, dlaczego tak się dzieje. Prawdopodobnie dlatego, że jest to najmniejsza liczba, która ma „środek”, znajdujący się między *jeden* a *trzy*. Ów środek, centrum to często punkt aksjologicznego odniesienia – celu i sensu egzystencji. Przywołajmy wiersz (bez tytułu) Tadeusza Różewicza z tomu *Poemat otwarty*:

*Poruszamy się
poruszamy się prędkiej
śpieszymy
coraz szybciej
i szybciej
krążymy
dokoła
lecz nie ma środka
jest wiele domów które stoją
ale nie ma środka
jest wiele dróg które biegną
ale nie biegną do środka*

Poza tym, jest to jedyna liczba, która stanowi sumę liczb naturalnych mniejszych od niej ($1+2=3$), najmniejsza liczba pierwsza, najmniejsza liczba nieparzysta oraz najmniejsza wśród liczb bliźniaczych.

Takie wieloaspektowe naświetlenie problemu (językowe, kulturowe, aksjologiczne, teologiczne, arytmetyczne) pozwala lepiej zrozumieć znaczenie liczby *trzy*, nadal jednak stanowi zaproszenie do dyskusji.

Bibliografia

- Bąba S., Liberek J., 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Forstner D., 1990, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa.
- <https://mamatoja.pl/wyliczanki-dla-dzieci-małych-i-dużych> (dostęp 10.12.2021).
- <https://www.filmweb.pl/films/search?q=trzy> (dostęp 5.01.2022).
- Ifrah G., 1990, *Dzieje liczby, czyli historia wielkiego wynalazku*, przeł. S. Hartman, Wrocław.
- Jędraszko C., 1980, *Łacina na co dzień*, wyd. 5, Warszawa.
- Kopaliński W., 1987, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 2, Warszawa.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.

- Kowalski P., 2007, *Kultura magiczna: omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa.
- Krzyżanowski J. (red.), 1972, *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 3, Warszawa.
- Leeuw van der G., 1997, *Fenomenologia religii*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa.
- Lurker M., 1994, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, przeł. R. Wojnakowski, Kraków.
- Marczewska M., 2012, „Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam...”. *Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce.
- Melech W., 1999, *Sentencje, cytaty, zwroty i przysłowia łacińskie*, Warszawa.
- Niwiński A., 1993, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Warszawa.
- Pisarkowa K., 1988, *Wylizanki polskie*, Wrocław.
- Słodowski J. (red.), 2001, *Leksykon polskich filmów fabularnych*, wyd. 3, Warszawa.
- Szczerbowski T., 1998, *Gry językowe w przekładach „Ulissesa” Jamesa Joyce’a*, Kraków.
- Tresidder J., 2001, *Słownik symboli*, przeł. B. Stokłosa, Warszawa.
- Wójtowicz M., 2012, *Magiczne funkcje liczby trzy w medycynie ludowej*, „Acta Humana”, nr 3, s. 111–122.
- Wójtowicz M., 2013, *Semantyka wybranych liczb w kulturze ludowej mieszkańców wsi*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 13, s. 361–374.
- Zieniukowa J., 1994, *Liczby i słowa. Sposoby wyrażania ilości oraz ich odniesienia kulturowe*, [w:] *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*, red. K. Handke, H. Dalewska-Greń, Warszawa, s. 131–143.
- Zimny R., 2000, *Raz, dwa, trzy – enumeracja i perswazja*, „Język a Kultura”, t. 13, Wrocław, s. 215–227.
- Żmigrodzki P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*; <https://wsjp.pl/szukaj/podstawowe/wyniki?szukaj=trzy> (dostęp 20.06.2022).

The number *three* in the culture and language

Abstract

Already in the oldest cultures, numbers were used not only for counting, but humans used them to tame and organise the world and attributed to them magical, mystical and causative powers. It is difficult to characterise all cultural and linguistic areas in which the number *three* plays a very important role and performs many functions. Out of necessity, this article will limit itself to selected ones: various contemporary and past religions; folk culture; sports; children’s rhymes and counting books; phraseological idioms, proverbs and maxims. Triads occur extremely often in the physical and mental world of many societies, because the number *three* is considered lucky, perfect, often even sacred, basic in many areas of life (among others in folklore, in fairy tales, in literature, in games and plays, spells, aphorisms, wishes).